Consumism și propagandă în romanul istoric românesc din perioada comunistă (I)

Dragoș VARGA

Universitatea „Lucian Blaga" din Sibiu, Facultatea de Litere și Arte
"Lucian Blaga" University of Sibiu, Faculty of Letters and Arts
Personal e-mail: dragos.varga@ulbsibiu.ro

Consumerism and Propaganda in Romanian Historical Novel under Communism

This paper is a reflection on the ambiguous status and boundaries of popular historical fiction under communism: on the one hand, it strengthened the glorious image of the national past elaborated by the communist propaganda; on the other hand, it opened an escapist dimension that contributed to the subversion of the "gray" realism the regime approved of as a narrative formula.

Keywords: Romanian novel, historical novel, popular fiction, consumerism, propaganda.

O discuție despre romanul istoric românesc ar întâmpina din start câteva dificultăți de abordare legate, în primul rând, de relativ săraca tradiție a genului la noi, care este, în fapt, o particularitate a întregii literaturi române. În ciuda faptului că cele mai importante voci critice plasează originile literaturii naționale la secole depărtare, identificând-o cu primele documente scrise în limba română, mai puțin chiar, cu urme de limbă română, e destul de dificil de dovedit o astfel de teorie, luând în considerare definiția clasică a literaturii, dar și contextual literar European. Nicolae Manolescu își intitulează monumentalul tom „Istoria critică a literaturii române. 5 secole de de literature română", încercând să descopere valorile estetice ale unor vechi texte non-ficționale. În acest sens, criticul utilizează conceptul de „expresivitate involuntară" al lui Eugen Negrici și invocă teoria lui Hans Robert Jauss privind funcția creativă a înțelegerii progressive, implicând concomitent o critică a tradiției și o „uitare" selectivă, teorie ce stă la baza istoriei literare construite pe estetica receptării (Manolescu 10-11). Cu toate aceste, G. Călinescu observa, în *Istoria literaturii române de la origini până în present*, că așa numita literatură religioasă românească, concept datorat unui „bovarysm explicabil", nu are nimic în comun cu orice intenție literară, textele în cauză fiind însă o treaptă în dezvoltarea limbaului literar. (Călinescu 18). Din aceeași perspectivă, G. Călinescu scormonește în căutarea urmelor literare în cronicile istorice ale celor trei regiuni istorice românești, arta portretului, un anume simț al narațiunii, al descrierii etc. În plus, chiar și studierea literaturii române în școli începea, până de curând, cu aceste scrieri istorice ale secolului XVII, mai precis cu cronicile lui Grigore Ureche, Miron Costin și Ion Neculce, continuând cu cele două opera hibride scrise la începutul, respectiv la sfârșitul secolului al XVII-lea și care reprezintă, în opinia lui Marcel Cornis Pop, o „preistorie" a ficțiunii istorice românești: *Istoria Ieroglifică* (1705) și Țiganiada (1800-1812). Abia după 1850, sub influența lui Walter Scott, scriitorii români se orientează înspre ficțiunea istorică, dar capodoperele genului romanesc întârzie să apară pentru încă câteva decenii.

Paradoxal, o literatură născută odată cu cronicile istorice nu a generat niciodată, de-a lungul secolelor

XVII și XIX, un roman istoric veritabil sau măcar un romancier cât de cât acceptabil. Dezvoltarea precară a romanului românesc la începutul secolului XX se datorează, probabil, printre alți factori, lipsei unei tradiții a romanului istoric cu personae eroice și eroi naționali, cum au existat în majoritatea literaturilor occidentale și est-central europene.

„Dacă vrem să devenim o națiune, nu va fi suficient să avem o istorie, ci vom avea nevoie de bărbați reprezentativi în lumea literaturii. În prezent, un singur Walter Scott ar fi mult mai valoros decât cinci Žižkas". Cuvintele lui František Palacky (dintr-o scrisoare trimisă în 1852 renegatului Karel Havlicek) sunt folosite de John Neubauer ca *motto* pentru introducerea la volumul *The Historical Novel*, pentru a exemplifica însemnătatea romanului istoric în spațiul est-central european. "To Palacky, father of Czech historiography, a Czech writer of historical novels seemed more important than a military commander who would assume the modern role of the fifteenth-century Hussite leader Jan Žižka" (Cornis-Pope, Neubauer 467). Neubauer subliniază faptul că romanul istoric, precum multe alte specii literare, a fost importat în Europa Est-Centrală, aici manifestându-se însă cel mai puternic în secolul XIX, fiind probabil cel mai popular gen, chiar dacă Georg Lukács, autor al primei prezentări detaliate a genului, ignoră cu totul literatură est-central europeană. În România, ca peste tot în Europa de Est, după Revoluția de la 1848, cea de-a doua jumătate a secolului XIX a coincis cu conștientizarea identității naționale, după perioade îndelungate de stăpânire turcească, polonă sau austro-ungară. Acesta este contextual în care se nasc așadar cele mai importante mituri naționale, reconsiderând și idealizând trecutul. Cu toate acestea, în continuare, literatura română nu dă naștere unui roman istoric sau vreunui romancier cu adevărat semnificativ.

Spre sfârșitul secolul XIX și începutul secolului XX, așa numita „bătălie pentru roman" devine destul de intensă și o parte importantă a a criticilor și scriitorilor români vor încerca să răspundă la această întrebare: „De ce nu avem roman?". Neprofesionalismul scriitorului roman, absența unei mase critice de cititori specializați, lipsa unei tradiții epice, nașterea întârziată a unei burghezii cultivate, toate aceste argumente au fost rând pe rând invocate de critica românească. Ficțiunea istorică modernă în România apare abia cu opera lui Mihail Sadoveanu, autor a peste o sută de volume, de la amplele narațiuni istorice, organizate pe cicluri inspirate din legendele tradiționale și cronicile istorice, precum *Zodia cancerului* (1929), *Frații Jderi* (1935), până la prozele mitice și alegorice, *Creanga de aur* (1933) sau *Divanul Persian* (1940), amândouă propunând perspective și interpretări ontologice și simbolice ale istoriei. Din păcate, apariția acestor romane a întârziat decenii bune în comparație cu romanul european, astfel încât întreg acest melanj fermecător de personaje romantice și descrieri realiste caracterisic secolului XIX, să fie cu totul depășit în condițiile în care romanul european dăduse deja capodoperele lui Marcel Proust, Thomas Mann sau André Gide.

În același timp, romanul istoric a fost folosit în timpul comunismului în scopuri pur ideologice, pentru a se întări prin apelul la naționalism, dar și pentru a determina, cum bine observă John Neubauer, o mentalitate combative și eroică. În *Introducerea* menționată mai sus, Neubauer remarcă faptul că monografia lui Lukács despre romanul istoric se bazează pe diferențierea acestuia de epos, fiind totuși forțat să prevadă o reîntoarcere a epicului / eposului în romanele socialismului. Sugestiile sale cu privire la reîntoarcerea eposului au jucat, consideră Neubauer, un rol important în reabilitarea romanelor istorice ce glorificau faptele eroice pline de patriotism (Neubauer 467). Într-un fel, modelul romanului istoric în timpul comunismului este unul romantic, întors către timpurile revoluționare ale secolului XIX, în ideea re-întemeierii unei mitologii naționale. Într-un foarte interesant studiu dedicat „romanului istoric maghiar în context regional", Sándor Hites analizează cele două modele utilizate de istorici pentru a explica originea și dezvoltarea romanelor istorice în Europa Est-Centrală, unul urmărind evoluția genului până la originile sale, mai exact romanele lui Walter Scott – prezentând realism psihologic și o mai mare fidelitate a datelor istorice –, celălat model accentuând particularitățile regionale și glorificând trecutul național. Amândouă perspectivele, consideră Hites, au în vedere romanul istoric ca produs al unui anume paseism, un soi de romantism cu modalități superficiale de reprezentare care devine foarte repede depășit. În acest sens, Hites invocă celebra dezbatere purtată timp de doi ani (1967-69) în revista literară *Tiszatáj* în urma căreia s-a concluzionat că întoarcerea, în secolul XX, a romanului istoric romantic sub forma literaturii pentru tineri sau literaturii de aventură în opera lui Géza Gárdony și a epigonilor lui Jókai, nu era altceva decât gunoi. *Mutatis mutandi*, urmând această teză, s-ar putea spune același lucru și despre o bună parte din romanele istorice românești din această perioadă: avem, în fond, de-a face cu aceeași întoarcere la modelul romantic al romanului istoric în care glorificarea trecutului național se face prin intermediul unor eroi și aventuri captivante. Ca urmare este destul de dificil să operezi o critică chirurgicală care să stabilească cât de mult dintr-o asemenea carte să fie păstrat sau cât ar trebui înlăturat, dată fiind funcționarea organică a romanului – pierderea sau înlocuirea unui organ ducând la modificarea celorlalte și, în final, la modificarea metabolismului.

Doi autori aspra cărora m-aș opri spre exemplificare sunt Ioan Dan și Rodica Ojog-Brașoveanu. Deși nu sunt considerați scriitori canonici, nefiind nici măcar amintiți în vreuna din istoriile literare cunoscute, amândoi

sunt binecunoscuți cititorilor români de literatură de consum. Există, de altfel, și câteva asemănări între viețile și operele lor. Amândoi au biografii tumultuoase, confruntându-se la un moment dat cu ideologia comunistă și constrângerile ei din cauza originilor nesănătoase, fiind obligați să accepte diferite slujbe de muncitori necalificați. Succesul lor literar pare mai degrabă rezultatul unui soi de escapism din realitatea imediată, prin reconstruirea trecutului (trecut descris în toate istoriile oficiale ca fiind unul exclusiv glorios) în narațiuni captivante care combină evenimente și fapte istorice bine documentate cu ipoteze ficționale și subiecte spectaculoase, pline de suspans. Rețeta lor trimite la romanul European de capă și spadă (Walter Scott, Alexandre Dumas, Michel Zévaco, Paul Féval, Rafael Sabatini), un gen care a ajuns în România cu o anumită întârzire, dată fiind tradiția sărăcăcioasă a romanului în general. Din păcate, literatura română, prin scriitorii ei, a pierdut ocazia de a forma un public cititor de romane cu o sută sau două sute de ani mai devreme, având în vedere audiența globală de care se bucură acest gen romanesc. În plus, romanul istoric, după cum bine notează Jerome de Groot poate să ia fome variate: romance, roman polițist, thriller, horror, gotic, postmodern, epos, fantasy, roman de mister, western, cărți pentru copii și tineret etc:

"Indeed, the intergeneric hybridity and flexibility of historical fiction have long been one of its defining characteristics. A historical novel might consider the articulation of nationhood via the past, highlight the subjectivism of narratives of History, underline the importance of the realistic mode of writing to notions of authenticity, question writing itself, and attack historiographical conventions. The form manages to hold within itself conservatism, dissidence, complication and simplicity. [...] historical fiction is written by a variety of authors, within an envolving set of sub-genres, for a multiplicity of audiencies". (de Groot 3)

Imensa versatilitate a genului, capacitatea sa de a fermeca o masa extrem de largă de cititori, în ciuda unor mesaje (poate involuntar!) protocroniste, explică multele ediții ale acestor romane, chiar și după 1990. Aparent, ele suscită încă interesul cititorilor români, acest fapt putând fi o consecință a absenței unei zone de „popular fiction", cu o tradiție destul de modestă la noi. După cum deja am subliniat, operele celor doi romancieri amintiți poartă, dincolo de acest escapism, un mesaj „protocronist" subliminal cumva legat de ideologia oficială care celebra superioritatea „românului" și „românescului" în încercarea de conserva mândria națională cu privire la inteligența, îmbrăcămintea, gastronomia națională etc. Este și motivul pentru care aventurile eroilor se petrec în timpul celor mai representative momente ale istoriei naționale, din plin exploatate de propaganda comunistă: În trilogia lui Ioan Dan (*Curierul secret, Cavalerii, Taina cavalerilor*, 1974-1976), epoca evocată este ca a lui Mihai Viteazul, unificatorul celor trei regiuni istorice pentru o scurtă perioadă de timp, în 1600, iar romanele istorice ale Rodicăi Ojog-Brașoveanu (*Logofătul de taină, Ochii jupâniței, Letopisețul de argint, Agentul secret al lui Altîn Bey, Vulturul dincolo de cornul lunii*, 1976-1988) repune în scenă domnia lui Constantin Brâncoveanu (Altîn Bey – „Prințul aurului"). Este foarte interesant de observat, în ambele cazuri, statutul ambiguu și limitele acestui gen de masă în timpul comunismului: pe de o parte, el sprijină construirea unei imagini glorioase a trecutului național elaborată de propaganda comunistă, pe de altă parte, deschide o perspectivă escapistă prin subminarea acelui realism gri aprobat de regim ca formulă narativă.

După cum subliniase și Georg Lukács, ceea ce contează în romanul istoric nu este atât re-povestirea măreților evenimente istorice, cât această poetică prezentare a personajelor plasate în interiorul acestor evenimente. La fel, și autorii români menționați produc așa numite „histories from below", surprinzând evenimentele istorice în mare parte din perspectiva oamenilor de rând, mai puțin din perspectiva liderilor, umplând lacunele istorice cu întîmplări și personaje imaginare. Ioan Dan, de exemplu, combină evenimentele istorice, preluate din istoriile oficiale dedicate lui Mihai Viteazul, cu o istorie nouă, fabuloasă, concentrându-se pe o întreagă pleiadă de cavaleri cu nume și porecle fanteziste, uneori hilare, precum Cae Indru, Chirilă Zece Cuțite, Ducu cel Iute, Petrache cel Mic, Costache Caravană, Sile Adormitu, Toroipan, Tufănel etc., personaje imprevizibile în acțiunile lor, rezolvând încurcături diplomatice și înclinând întotdeauna balanța în orice înfruntare, datorită curajului, inteligenței și excelentei mânuiri a armelor de tot felul. În planul istoriei oficiale, trilogia lui Ioan Dan, prezintă pas cu pas emanciparea lui Mihai Viteazul de sub jugul turcesc, tratatul semnat cu megalomanicul Sigismund Bathory, războiul cu turcii condus de faimosul general Sinan Pașa, bătălia de la Călugăreni (august 1595), bătălia de la Șelimbăr (1599) împotriva lui Andrei Bathory, continuând cu victoria din 1600 împotriva domnitorului Moldovei, Ieremia Movilă, în urma căreia Mihai Viteazul se autoproclamă voievod al Valahiei, Moldovei și Transilvaniei. Bineînțeles, toate aceste realizări sunt posibile datorită bravilor cavaleri grupați în jurul său: ei sunt cei care, în roman, negociază cu Sigismund Bathory termenii tratatului, dar și cu împăratul Rudolf al II-lea, îl salvează pe voievod de două ori din tentativele de crimă puse la cale de opozanții săi ș.a.m.d.

Faptele istorice sunt evident puțin diferite: în realitate, negocierile au fost conduse de un grup de boieri valahi, iar tratatul fusese unul mai degrabă umilitor, întrucât Sigismund devine efectiv suveranul Valahiei și Moldovei, Mihai Viteazul fiind nevoit să accepte clauzele din rațiuni financiare și militare. De asemenea, Victoria de la Călugăreni a fost, în realitate, doar temporară, Mihai fiind forțat să se retragă în munți în așteptarea armatei lui Bathory, însă istoriografia

comunistă a preferat să ignore aceste fapte. Falsificarea istoriei începea, în epocă, în primii ani de școală. Într-una din cele mai recomandate cărți pentru copii, *Povestiri istorice,* aparținând lui Dumitru Almaș, Mihai Viteazul e prezentat după victoria împotriva lui Sinan, dominându-l pe bătrânul pașă, terifiat, răsturnat în mlaștină, cu doi dinți din față pierduți. Aceeași imagine, hiperbolizată, e prezentă și în filmul *Mihai Viteazul*, regizat de Sergiu Nicolaescu, cel mai important regizor oficial al regimului. În peliculă Mihai înfruntă și înfrânge aproape de unul singur armata turcă, intrând în bătălie numai în cămașă, fără armură, și cu celebra sa bardă în mână. Trilogia lui Ioan Dan se termină previzibil, înainte de căderea eroului național. Asasinarea voievodului de către generalul Basta, comandantul armatei imperiale, este și ea ignorată de autorul trilogiei care evită astfel o narațiune sacrificială din dorința de a conserva o imagine luminoasă și glorioasă a eroului național. Această imagine, suprasolicitată în perioada comunistă este, de fapt, imaginea lui Mihai Viteazul reevaluată, după Revoluția de la 1848, de Nicolae Bălcescu. E binecunoscut faptul că, în realitate, Mihai Viteazul nu fusese un voievod iubit de supușii săi, fiind foarte rar menționat de-a lungul secolelor XVII și XVIII, din cauza eforturilor militare de de angajare a mercenarilor din armata sa înrăutățind extrem de sever condiția țăranilor

Pe de altă parte, Rodica Ojog-Brașoveanu e mai puțin interesată de respectarea adevărului istoric, fiind mai degrabă atrasă de de istoria de dedesubt. „Agatha Christie a României", cum a fost numită, Rodica Ojog-Brașoveanu datorează celebritatea romanelor sale polițiste, desi, nici în această zona nu e apreciată ca atare de critica noastră literară, ultraelitistă și fără organ pentru formele populare de manifestare literară, având chiar un dispreț profund pentru orice formă de consumism. Succesul la public al romanelor sale polițiste s-a transferat într-un fel și romanelor istorice. În capitolul dedicat genului „fiction", Jerome de Groot remarcă și el că aceste romane nu sunt, în general, apreciate ca literatură, de unde și deconsiderarea lor de către criticii literari. De Groot concepe noțiunea de „roman istoric" ca mijloc educativ și nesofisticat de petrecere a timpului liber, implicând deseori fenomenul serializării (de Groot 51). Serializarea este, de altfel, și o particularitate a romanelor Rodicăi Ojog-Brașoveanu, atât a celor polițiste, cât și a celor istorice. Succesul unui roman cere o continuare, la cum se întâmplă și în ciclul romanesc al lui Michel Zévaco, avându-l drept personaj principal pe fermecătorul și bravul cavaler Pardaillan. Presiunea publicului este uneori atât de intensă încât autorul este forțat să apeleze la tot felul de stratageme, de breșe, într-un continuu du-te-vino prin biografia personajului. Moartea eroului nu înseamnă neapărat și sfârșitul aventurilor sale, el fiind „reînviat" în următorul roman, urmând dorința cititorilor. E practic o revenire la modelul romanului foileton francez din secolul XIX și al așa-numitului *shilling shocker* englezesc, un gen exploatat sporadic la noi, în ciuda faptului că traducerile sale au fost foarte apreciate.

Bibliography:

Bloom, Clive. *Bestsellers. Popular Fiction Since 1900 (second edition)*. Palgrave Macmillan, 2008.

Călinescu, G. *The History of the Romanian Literature from its Origins to the Present*. Onești: Aristarc Publishing House, 1998.

Cornis-Pope, Marcel. „The Search For a Modern, Problematizing Historical Consciousness: Romanian Historical Fiction and Family Cycles". *History of the Literary Cultures of East-Central Europe. Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th centuries*. Eds. Marcel Cornis-Pope and John Neubauer. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2004. 499-505.

Djuvara, Neagu. *A Brief Illustrated History of The Romanians*. București: Humanitas, 2014.

Hites, Sándor. „The Hungarian Historical Novel in Regional Context". *History of the Literary Cultures of East-Central Europe. Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th centuries*. Eds. Marcel Cornis-Pope and John Neubauer. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2004. 467-479.

Hughes, Helen. *The Historical Romance*. London / New York: Routledge, 2005.

Lukács, Georg. *The Historical Novel (I-II)*. Bucureşti: Minerva Publishing House, 1978.

Manolescu, Nicolae. *The Critical History of Romanian Literature. 5 Centuries of Romanian Literature*. Pitești: Paralela 45 Publishing House, 2008.

Manolescu, Ion. Cernat, Paul. Mitchievici, Angelo. Stanomir, Ioan. *Explorations in the Romanian Communism (I)*. Iași: Polirom, 2004.

Manolescu, Ion. Cernat, Paul. Mitchievici, Angelo. Stanomir, Ioan. *Explorations in the Romanian Communism (III)*. Iași: Polirom, 2008.

Maxwell, Richard. *The Historical Novel in Europe, 1650-1950*. Cambridge University Press, 2009.

Moretti, Franco. *Distant Reading*. London: Verso, 2013.

Neubauer, John. „The Historical Novel. Introduction". *History of the Literary Cultures of East-Central Europe. Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th centuries*. Eds. Marcel Cornis-Pope and John Neubauer. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2004. 463-466.

Pillat, Dinu. *An Historical-Literary Mosaic. The XXth Century*. Bucureşti: Humanitas, 2013.